

Treće i najveće poglavlje se konkretno bavi sportom. Kompleksan i širok fenomen, međutim, zahvatao je i ostale društvene fenomene Jugoslavije, pa i u tom poglavlju nailazimo na obilje vrednih izvora usmenog kazivanja o raznim aspektima svakodnevnog života. Kazivanja su podeljena po tematskim celinama i istraživaču olakšavaju pretragu omogućavajući korišćenje ove knjige ne samo za istoriju sporta već i kao značajan izvor za istoriju Jugoslavije uopšte. Lični lomovi kroz odnos sporta i porodice, obrazovanja, slobodnog vremena, neuspeha itd., vredan su zapis za biografije zastupljenih ličnosti ali i za sociološka istraživanja prirode i dinamike sporta u društvu. Za istoriografiju, tu je niz značajnih zapisa o istoriji sporta u jugoslovenskom socijalizmu: politici, etici, sponzorstvu, privilegijama, idolima, sportskoj slavi, patriotizmu itd. Ti zapisi nisu značajni samo za istoriju jugoslovenskog sporta, već na primer kroz sećanja atletičarke Vere Nikolić o reagovanju okoline na njeno javno prikazivanje u šorcu, pružaju dublju sliku o položaju žena u tadašnjem društvu. Vredna svedočenja se odnose na uslove života i treniranja: košarkaš Ljubodrag Simonović navodi kako je imao „patike, pantalone, džemper i jaknu sa zakrpama na laktovima i nekoliko knjiga“, a fudbaler Fahrudin Jusufi prenosi kako je 1957. godine potpisao prvi ugovor sa Partizanom za „besplatnu čorbu i korišćenje sobice podno tribina stadiona JNA“. Naročito značajna su mnoga svedočenja koja se teško mogu naći u arhivama pošto, verovatno, o njima nisu ostali pisani tragovi. Tako, atletičar Franjo Mihalić navodi kako je za srebrnu medalju u maratonu dobio 17 dolara direktno iz novčanika vođe puta i gradonačelnika Beograda Miljana Neoričića. Pored Vere Nikolić, Ljubodraga Simonovića, Fahrudina Jusufija i Franje Mihalića i mnoga druga svedočenja od zaborava čuvaju značajne i upečatljive detalje za razne aspekte istorije Jugoslavije.

Uz sortirana i po tematskim celinama grupisana usmena kazivanja nalaze se objašnjenja Sandre Radenović o određenim društvenim pojavama. I danas aktuelna pitanja poput rasizma i feminizma u knjizi su zastupljena uz adekvatno objašnjenje radi kompletnijeg sagledavanja problematike. S druge strane, naizgled jasni društveni fenomeni poput profesije, porodice, popularnosti itd., dobijaju dublja tumačenja uz usmena kazivanja u kojima se prelama čitava problematika socijalističke Jugoslavije: preko

njene ideje do realnosti na terenu. I ove fenomene prate adekvatna sociološka objašnjenja, otvarajući nove teme za razmišljanje i za istraživanje. Sva ta građa postoji i mimo knjige: u arhivama Radio Beograda. Za njenu analizu, međutim, potrebni su sati i sati preslušavanja emisija, a preprekućini i dostupnost te arhive. Ovako, u knjizi su vredni memoarski zapisi na dohvata ruke i omogućavaju daleko lakše korišćenje.

Vrednost ovako koncipirane knjige memoarske građe nije u davanju odgovora, naprotiv. Svako od 70 potpoglavlja otvara nove dimenzije u razmatranju društvene istorije Jugoslavije i pred njenu historiografiju stavlja fenomene vredne temeljnih istraživanja. U daljim istraživanjima istorije Jugoslavije knjiga Miroslava Nešića i Sandre Radenović može služiti kao značajan izvor koji bi arhivsku građu dopunio koloritnim usmenim kazivanjima.

Nikola Mijatov

Stipe Kljaić, NIKAD VIŠE JUGOSLAVIJA. INTELEKTUALCI I HRVATSKO NACIONALNO PITANJE (1929.–1945.), Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2017, 436.

U jugoslovenskoj i hrvatskoj historiografiji istraživanja na temu celokupne hrvatske međuratne inteligencije, posebno one koja je podržala i pozdravila stvaranje NDH 1941, do sada su nedovoljno bila zastupljena, pa su tako preispitivanja i produblivanja datih činjenica nužna. U tom smislu, upravo knjiga Stipe Kljaića, višeg asistenta naučnog saradnika na Hrvatskom institutu za povijest, predstavlja novi pogled na istoriju hrvatske inteligencije u dramatičnim zbivanjima od uvođenja šestojanuarske diktature 1929. do kraja Drugog svetskog rata 1945. godine. Proistekla iz doktorske disertacije pod naslovom „Intelektualci i hrvatski nacionalizam (1929.–1945.)“ odbranjene 2015. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, knjiga je „poboljšana i proširena“. Ipak, po mišljenju autora „neka pitanja su još uvek otvorena“, dok se neke od teza moraju „produbiti“. Delo sadrži uvod, sedam poglavlja i zaključak, a zamišljeno je kao početni iskorak „za još produbljenija istraživanja ove tematike“. Iako naslov knjige zvuči kao imperativ bez presedana, on skriva širi spektar ideja, razmišljanja i razmimoilaženja hrvatske inteligencije.

U uvodu, na talasima misli italijanskog filozofa Benedeta Crocea, autor gradi kratak pregled,

ako se možemo poslužiti naslovom knjige hrvatskog historičara Branimira Jankovića, „intelektualne istorije“, naglašavajući opšta mesta u svetskim i hrvatskim okvirima, skrećući pažnju u drugom delu na metodologiju, izvore i literaturu.

Autor u prvom poglavlju pod naslovom „Podvojena nacija“ iznosi složenu formu hrvatskih nacionalnih ideja, govoreći da se ne mogu svesti samo na one koje su bespogovorno naglašavale nezavisnost hrvatske države, budući da su prožimale i seljački, pa čak i komunistički pokret. Pojedinci i grupacije okupljeni pod širim imenom Pokret hrvatskih nacionalista ili kako su ih protivnici nazivali „frankovačko-klerikalni pokret“, kao i ustaše i organizovani pripadnici katoličkog pokreta baštinili su jake ideje hrvatske nezavisnosti koje su naglo pojačane uvodeњem diktature kralja Aleksandra I. Iako su u ovim pokretima postojale određene ideološke finese, koje autor na sjajan način zapaža, svi oni bili su okrenuti „državotvorstvu“. S druge strane, seljački pokret braće Radić i komunisti videli su Hrvatsku u okvirima jugoslovenske federacije. S tim što je HSS hrvatski narod video u monarhističkoj federaciji, dok se komunistički pokret zalagao za federaciju sledeći sovjetski uzor.

U poglavlju „Antemurale Christianitatis protiv narodnoga jedinstva“ autor naglašava da hrvatsko nacionalno pitanje nije imalo samo politički nego i kulturni karakter, a zatim ga detaljno razrađuje. Nakon uspostavljanja šestojanuarske diktature, hrvatski intelektualci napuštaju „svaku trunku iluzije“ o jugoslovenskom narodnom jedinstvu suprotstavljajući joj misao „hrvatski narod, a ne jugoslovensko pleme“. Jačajući razlike prema Srbima pribegavali su dokazivanju da Hrvati nisu u najpotpunijem smislu slovenski narod, da su hrvatska i srpska kultura dijametralno suprotne, te da Hrvati pripadaju rubovima Zapada i da predstavljaju zaštitni zid prodoru islama i Turaka. Nasuprot ovim pogledima, još pre nego što je država Južnih Slovena nastala, javlja se jugoslovenski nacionalizam sa rasnim konceptom u vidu „mesijanstva Dinaraca“. Idejna razmimoilaženja najprisutnija su na području Dalmacije, gde je dobar deo građanskog sloja bio orijentisan projugoslovenski, a za vreme rata prokomunistički. Kulturno-ideološka razmimoilaženja među hrvatskom inteligencijom najvidljivija su u odeljku „Jugoslovenstvo od hrvatskog idealizma do velikosrpskog pragmatizma“ u kojem autor kao prelomnu tačku ističe uspostavljanje šestojanuarske diktature, navodeći da

se „nasilnom jugoslovenizacijom htjelo uništiti identitet nesrpskih naroda, pojnapije hrvatskoga, najžešćega neprijatelja diktature“.

Koji oblik društvenog uređenja treba da dobije još nepostojeća hrvatska država tema je trećeg poglavlja „Izbegavajući kapitalizam i komunizam“. U idejama koje su zastupali hrvatski intelektualci, naročito od 1935, vidno je oslanjanje na trenutne unutrašnje političke i spoljnopolitičke događaje, kao i na nasleđe austrougarske države. U tom kontekstu, autor izdvaja razmišljanja građanskog i katoličkog sloja, kao i u kasnijem periodu, ustaškog pokreta, za koji kaže da „nikada nije razvio doslednu ideologiju društvenog uređenja“.

Naslanjajući se na prethodno, autor u sledećem poglavlju „Marksizam – od intelektualne mode do realpolitike“ analizira odnos hrvatske inteligencije prema marksizmu i boljševičkom komunizmu koji su se u međuratnom periodu sve više širili, naročito posle svetske ekonomske krize. U centru pažnje su razmišljanja hrvatskih intelektualaca koji su kasnije pozdravili stvaranje NDH 1941. godine.

Na sličan način, u petom poglavlju „Konac liberalizma“ obrađen je odnos hrvatskog intelektualnog sveta prema društvenoj ideologiji koja je, za razliku od komunizma i konzervativizma, tokom međuratnog perioda prolazila kroz ozbiljnu krizu. Inteligencija koja je podržala stvaranje NDH bila je negativno nastrojena kako prema komunizmu i marksizmu, tako i prema liberalizmu. U ovakvim razmišljanjima prednjačila je hrvatska katolička inteligencija, a od 1941. odnos prema ovim ideologijama, posredstvom dolaska na vlast ustaškog pokreta, poprimio je eliminacionistički karakter.

Stvaranje NDH i slom Kraljevine Jugoslavije predstavljali su u hrvatskim intelektualnim krugovima svojevrsni „politički i ideološki rez“. S tim u vezi, autor u šestom poglavlju „Hrvatsko pitanje u ratu“ objašnjava čitavu problematiku misli i ideja koje su nastavile da funkcionišu u „kontinuitetu“ ili „diskontinuitetu“ nakon 1941. uprkos nastalom rezu. Upravo su prethodna poglavlja imala cilj da prikažu koje su sve ideje preživjele „desetotrvanjsku revoluciju“ u originalnom obliku, a koje su pretrpele određene izmene i nadogradnju. Stipe Kljaić navodi na početku poglavlja da je ideja države za snage ustaštva i nacionalista do 1941. bila „mobilizirajući mit“, da bi nakon toga država bila shvaćena „krajnje instrumentalno, kao sredstvo u ispunjenju viših ciljeva“. Osnivanjem

NDH preovladala je „hegelijanska“ slika države, u odnosu na „tomističke“ stavove koje su baštinili oni hrvatski intelektualci koji su bili pod uticajem katoličanstva. U sprezi sa Italijom i Nemačkom i posredstvom njihovog uticaja ustaški pokret iznedrio je kult vođe-poglavnika, a upravo zbog takve autoritativne podele vlasti i „voljom njezinog velikoga Saveznika“ dalji tok sudbine NDH, kao i njeno uređenje, bio je unapred određen. Ipak, autor zaključuje, da je i pored toga što je suverenitet NDH bio sužen prisustvom vojnih jedinica Nemačke i Italije, „ipak se na teorijskoj i praktičnoj razini dogodilo njezino organiziranje“, koje je s obzirom na „teorijske postavke i stvarno uređenje“ bilo bliže Trećem rajhu nego Italiji. U tako jako izgrađenom monolitu nisu svi prihvatili ideju o „autoritativnoj demokraciji“, kako su to zamišljali vodeći ljudi NDH. Posle otvaranja Hrvatskog državnog sabora otpočele su da pristižu optužbe u vezi sa Pavelićevom vladavinom, koje su vremenom uzimale sve više maha.

Stipe Kljajić u daljem delu ovog poglavlja piše o glavnim idejama hrvatske inteligencije u kojima je hrvatsko nacionalno pitanje predstavljeno kao teritorijalno pitanje. Centralno mesto njihovih aspiracija, koje su se temeljile na geopolitičkom determinizmu i istorijskom pravu, predstavljala je Bosna i Hercegovina, dok je pitanje bosanskohercegovačkih muslimana trebalo da se reši preko propagiranja rasno-etničkog jedinstva sa Hrvatima, ujedno organizujući ratno savezništvo protiv Srba pod izrekom „krv je progovorila“. Na kraju poglavlja u odeljku nazvanom „Pravoslavno pitanje“, autor se pre svega bavi problematikom uspostavljanja Hrvatske pravoslavne crkve, izbegavajući da kaže bilo šta o daljem odnosu NDH prema pravoslavicima koji je u mnogobrojnim slučajevima poprimio genocidni karakter.

U sedmom poglavlju „Jugoslavija od Ravne Gore do Jajca“, Kljajić analizira odnos NDH prema četnicima i partizanima, ideje koje su ova dva pokreta razvila tokom Drugog svetskog rata, kao i razmišljanja koja su provejavala u emigrantskoj vladi. Kao jedan od primera četničke ideologije navedeni su pogromi nad hrvatskim stanovništvom u Hercegovini i Dalmaciji i nad muslimanima u Bosni i Sandžaku. Autor na početku poglavlja piše da su „srpski vojni i politički prvaci organizirali nacionalni ustanak na prostorima Like, sjeverne Dalmacije, Bosne i istočne Hercegovine“. Postavljajući niz pitanja u daljem delu teksta, on zaključuje da su ostaci

raspadnute jugoslovenske vojske sastavljene od srpskih oficira i vojnika nekoliko dana po proglašenju hrvatske države u bjelovarskom i mostarskom kraju počinili niz ubistava nad tamošnjim hrvatskim stanovništvom. Drugi deo poglavlja posvećen je strahu od obnove Jugoslavije koji je vladao u hrvatskim intelektualnim krugovima koji su stali na stranu NDH, kao i „hrvatskom jugoslovenstvu“ utkanom u komunističko i haesesovsko političko telo.

Delo Stipe Kljajića *Nikad više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1929.–1945.)* predstavlja pionirski poduhvat da se objasni proces nastanka i razvijanja ideja u hrvatskim intelektualnim krugovima koje su našle mesta, u većoj ili manjoj meri, u novooosnovanoj NDH. Kao ključni događaj izabrano je uvođenje diktature kralja Aleksandra 1929. kada su se stavovi hrvatskih intelektualaca naglo zaoštrili i radikalizovali, a šestojanuarska diktatura shvaćena je kao direktan napad na hrvatski narod. Novi veliki rez dogodio se proglašenjem NDH, kada je nastavljeno dalje preoblikovanje ideja hrvatske inteligencije. Autor je u svom istraživačkom poduhvatu, pored navedenih arhivskih fondova, mogao da pogleda još nekoliko onih koji su pohranjeni u Arhivu Jugoslavije, kao i da koristi literaturu novijeg datuma kada se, na primer, upustio u problematiku odnosa NDH sa partizanskim i četničkim pokretom. Uprkos tome, knjiga Stipe Kljajića predstavlja početni iskorak i važan izvor podataka kako za hrvatsku, tako i za srpsku historiografiju.

Boris Tomanić

Ranka Gašić, *JUGOSLOVENSKI DETROIT“. AUTOMOBILSKA INDUSTRIJA U KRAGUJEVCU 1953–1991*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 2017, 227.

Renomirana istoričarka dr Ranka Gašić, naučni savetnik Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, obradovala je stručnu i širu javnost novom monografijom „*Jugoslovenski Detroit“. Automobilaska industrija u Kragujevcu 1953–1991*, objavljenom u izdanju Instituta za savremenu istoriju (Biblioteka Studije i monografije), 2017. godine, na 227 strana (odgovorni urednik prof. dr Momčilo Pavlović, recenzenti prof. dr Dubravka Stojanović, dr Stanislav Sretenović i dr Gordana Krivokapić Jović). Posvećeno uspomeni na mentora i učitelja akademika Andreja Mitrovića, ovo naučno